

Zinaida Gippius, symboliści, eserzy i Józef Piłsudski

Wojciech Gorczyca (Polsko)

Abstrakt

Autor artykułu konfrontuje postawę Zinaidy Gippius (1869–1945), znanej poetki rosyjskiej epoki symbolizmu, po rewolucji październikowej 1917 roku z postawami znanych symbolistów rosyjskich, Aleksandra Błoka i Andrzeja Biełego. Omawia koncepcję Trzeciej Rosji („trzeciej siły”) oraz Trzeciego Testamentu, jaką wykoncypowała Gippius z mężem Dymitrem Mereżkowskim. Odnotowuje elementy utopii destrukcyjnej tej koncepcji. Dla tworzenia Trzeciej Rosji Gippius wraz z Mereżkowskim zamierzała wykorzystać Polskę. Zarówno związki Gippius z terrorystycznym ugrupowaniem eserów jak i myśl o budowaniu nowego ustroju Rosji przy wykorzystaniu Polski poniosły porażkę. Natomiast jako poetka konceptualizująca czas „Antychrysta” w wierszu *Żółte okno*, który autor analizuje, Gippius jest Zwycięzcą.

Słowa kluczowe

krytyka Aleksandra Błoka i Andrzeja Biełego jako propagatorów rewolucji październikowej 1917 r.; koncepcja Trzeciej Rosji i Trzeciego Testamentu; eser – Borys Sawinkow i pakt z Józefem Piłsudskim; Zinaida Gippius w Warszawie; upadek utopijnej myśli o powstaniu Trzeciej Rosji

Abstract

Zinaida Gippius, the Symbolists, the Esers and Joseph Pilsudski

The author of the article confronts the behaviour of Zinaida Gippius, a famous Russian symbolist poet, after The October Revolution in 1917, with the behaviour of the famous Russian symbolists: Alexander Blok and Andrei Bely. The author discusses the concepts of The Third Russia ('the third power') as well as The Third Testament, which was contemplated by Gippius and her husband, Dmitry Merezhkovsky. He notices the elements of a destructive utopia of this concept. To build The Third Russia, Gippius and Merezhkovsky were going to use Poland. The connections between Zinaida and the terrorist union of esers as well as the thought about the creation of a new Russian system using Poland failed. However, Gippius can be considered a winner as a poet, conceptualizing the time of 'Antichrist' in her poem *The Yellow Window*, which is analyzed by the author.

Key words

the critics of Alexander Blok and Andrei Bely as propagators of The October Revolution in 1917; the concepts of The Third Russia and The Third Testament; eser – Boris Savinkov and the pact with Joseph Pilsudski; Zinaida Gippius in Warsaw; the fall of the utopian thought about the establishment of The Third Russia

W kwietniu 1918 roku Zinaida Gippius swoje przemyślenia na temat rewolucji październikowej 1917 roku zawarła m.in. w wierszu *Żółte okno*:

Желтое окно

*Иди сюда, взгляни-ка
Сквозь желтое стекло.
Взгляни, как небо дико,
Подземно и светло.*

*Клубясь, ползет червивый
И дымный ворох туч.
Мертво рудеют ивы
Над желтью жарких круч.*

*Ручей по дну оврага –
Как черное вино.
Как жженная бумага –
Трава в мое окно.*

*Бессмысленно-кровавы
Тела апрельских рощ.
Накрапывает ржавый,
Сухой и горький дождь.*

*И всюду эти стекла
Проклятого окна.
Земля моя поблекла,
Земля опалена!¹*

W sensie manieri poetyckiej – sposobów konceptualizowania określonych symboli, kolorów oraz rodzajów wprowadzanych metafor wiersz nawiązuje do metody symbolistycznej, którą, wydawałoby się, można by w 1918 roku uznać za niezbyt aktualną. Zachowuje ona jednak do dzisiaj swą aktualność, ważkość. Gippius nie wykorzystuje, tak jak Walery Briusow² i Wiczesław Iwanow, symbolu spekulatywnie, co implikowało u nich zjawisko

1 gippius.com/lib/poetry

2 Utopia rewolucyjna Briusowa, który odrzucił Boga, rozwinęła się szczególnie w latach 1914–1924. Szerzej o tym: GORCZYCA, Wojciech: *Briusow * Iwanow * Gumilow. Prawdy o micie, symbolu i historii*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2007, s. 57–71; GORCZYCA, Wojciech: *Literatura rosyjska. Aspekty kulturowe*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2016, s. 101–103. Po październiku 1917 roku Briusow odrzucił poetycką twórczość Zinajdy Gippius, czego przykładem jest poniższy wiersz (cyt. za: scanpoetry.ru/poety/9185):

mystyfikacystwa³. Relacje: „ja – wobec – świata”; „ja – w – świecie”; „świat – we – mnie” jawią się jako obraz malowany kolorem żółtym, rudym (rdzawym) oraz czarnym. Źródło procesów wyobrażeniowych Gippius zdaje się mieć podwójne zakorzenienie: w „człowieku cielesnym” i „człowieku duchowym”⁴. „Ciała bezmyślnie krwawych kwietniowych zagajników” odsyłają do dwóch biegunów poetyki antropologicznej – kosmologicznego oraz teleologicznego, wyrażanego za pośrednictwem obrazów doświadczeń duchowych i religijnych odniesień⁵. Permanentna destrukcja rewolucji Lenina ujęta została w aktywnych relacjach wertykalnych przestrzeni – kontaminujących się: ‘górá’ (jako niebem i chmurami) oraz ‘dołem’ (ziemią jako wierzbą, zagajnikiem, stromizną i wodą). Podstawą nadawania sensów wprowadzanym symbolom jest proces metaforyzacji polegający na eksponowaniu funkcji oksymoronu, co prowadzi do skojarzeń zaskakujących, które implikują istotę doświadczeń duchowych lirycznego „ja”.

Zarówno układ wertykalny przestrzeni w wierszu, symbole oraz ich wartość (kategorię, której immanentną częścią są kolory) podporządkowuje Gippius jednemu – Śmierci. Poetka łamie w ten sposób prototypowy charakter kategorii, nadając im Inny wymiar. Nadejście i obecność Antychrysta (rewolucji) projektuje odwrócenie relacji zawierania się „góry – dołu”. Niebo dzikie, jasne a jednocześnie podziemne wchodzi w ten zakres transcendencji, który można wiązać z pojęciem „Lucyferyczności”. W ten sposób już początek wiersza wprowadza motyw spalania, ale nie jako warunku dalszego życia, co wiąże go z Feniksem⁶. Konceptualizuje ów motyw Gippius w siatce semantycznej kolorów.

3. Гиппиус

Поэт: Брюсов Валерий

(При получении „Последних стихов”)

Женщина, безумная горячка!

Мне понятен каждый ваш намек,

Белая весенняя горячка

Всеми гневными звенящих строк!

Все слова – как ненависти жала,

Все слова – как колющая сталь!

Ядом напоенного кинжала

Лезвие целую, глядя в даль...

Но в дали я вижу – море, море,

Исполинский очерк новых стран,

Голос ваш не слышу в грозном хоре,

Где гудит и воет ураган!

Страшно, сладко, неизбежно, надо

Мне – бросаться в многопенный вал,

Вам – зеленоглазую няядой

Петь, плескаться у ирландских скал.

Высоко – над нами – над волнами, –

Как заря над черными скалами –

Вет знамя – Интернационал!

3 GORCZYCA, Wojciech: *Literatura...* Op. cit., s. 101–102.

4 ŚLÓSARSKA, Joanna: *Studia z poetyki antropologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”, 2004, s. 12–13.

5 Tamże.

6 LURKER, Manfred: *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*. przeł. R. Wojnakowski. Kraków: Wydawnictwo „Znak”, 1994, s. 322.

Tworzą ją: kolor czarny, żółty, rdzawy, rudy, czerwony (krwisty). Proces spalania-niszczenia rozpoczyna kolor ‘żółty’ co nawiązuje do *Panmogolizmu* Włodzimierza Sołowio-wa i deprecjonuje go. Poetka odnosząc cechy koloru do archetypu i symbolu, wiąże go z egzystencją, strukturą biologiczną i konwencją kulturową⁷. Spojrzenie przez „żółte okno” generuje nieunikniony proces umierania, w którym identyfikować można coraz to więcej, coraz groźniejszych „punktów zapalnych”. Kolor współtworzy nastrój zagrożenia i śmierci poprzez wchodzenie w związki z ‘konfiguracją terenu’ (stromizna) oraz z „uderzeniem o” (trawa jak spalony papier uderza w okno). Wrażenia apokalipsy dopełnia obecność ‘niskiej’ i ‘wysokiej’ wody (strumień na dnie wąwozu jak czarne wino; kropi łzawy, suchy i gorzki deszcz), której poetycki wymiar wykreowany na bazie wprowadzonego oksymoronu (suchy deszcz) osiąga swe apogeum. Stąd też końcowy efekt „spalania” i zakres semantyczny wiersza zarazem kumuluje się w „wyblakłej ziemi” – ziemi, która straciła swe kolory.

Wiersz Gippius nasuwa wiele skojarzeń z ustaleniami Dymitra Mereżkowskiego: „*W królestwie ateistycznego socjalizmu miłość do osoby jest zamieniona przez „bezosobową wolę” i budowane jest mrowisko [...], zamiast świętej komunii ma miejsce kanibalizm. Mereżkowski przedstawia tę przeróbkę jako kosmiczny pożar, w którym zginie ziemia.*”⁸ Stąd też wiersz Gippius, jeśli chodzi o proces nadawania sensów „górze” i „dołowi” daje się odczytać jako „profanacja” nieba, której dokonała ziemia (albo obecność „piekła na ziemi i w niebie”).

Sposób konceptualizacji koloru w tym wierszu (‘żółtego’ i ‘rdzawego’) nasuwa skojarzenie z poetycką wizją śmierci, jaką spotykamy u Mariny Cwietajewej. „Dojrzewający” promień słońca, zmieniający kolor liści z zielonego na „jawnie żółty” i „zdecydowanie rdzawy” w wierszu o incipicie (*Когда я гляжу...*, 1934) eksponuje ‘czern’ symbolizującą śmierć – kolor, który koresponduje tutaj z opadaniem, pustką, samotnością⁹. Przejście w dziedzinę „poetyki woli”¹⁰ jest u Cwietajewej autentyczne, związane bezpośrednio z jej sytuacją życiową – zbliżającą się decyzją o powrocie do ZSSR, co implikować musiało myśl o śmierci. U Gippius mamy do czynienia przede wszystkim z „punktem oglądu”, który należy kojarzyć z „nadszarpnięciem” programowej wizji „Trzeciej Rosji”, „Trzeciego Testamentu” oraz po części z perspektywą opuszczenia Rosji i udania się na emigrację. U Gippius wyjazd z Rosji do Francji był wyjazdem z ‘piekła’, u Cwietajewej wyjazd z Francji do Rosji był wyjazdem do ‘piekła’.

Ów „punkt” zauważalny jest w twórczości Gippius szczególnie od 9 stycznia 1905 roku. Wówczas to poetka zaczyna jawić się jako przeciwnik samodzierżawia, co wiązać się musiało z odrzuceniem ustalenia, że władza cara pochodzi od Boga, że car to Bóg. Podczas pobytu w Paryżu 1906 roku wraz z mężem, Dymitrem Mereżkowskim, nawiązała kontakt ze znanym eserem, Borysem Sawinkowem. Interesował ją wówczas jednocześnie katolicyzm i modernizm, życie polityczne Europy, rosyjska emigracja rewolucyjna i partyjna.

7 RZEPIŃSKA, Maria: *Siedem wieków malarstwa europejskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986, s. 39.

8 ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*. Przeł. H. Paprocki. Kęty: Wydawnictwo „Antyk”, 2000, s. 381.

9 GORCZYCA, Wojciech: *Mariny Cwietajewej myśli o Innym*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2004, s. 40.

10 O tym szerzej: ŚLÓSARSKA, Joanna: *Studia...* Op. cit., s. 12.

Jej zainteresowania ściśle zintegrowane z pomysłami Mereżkowskiego dają się ująć w trzy interakcyjne relacje: duch – Cerkiew – ciało – społeczność; duch – kultura – ciało – naród; duch – religia – ciało – życie na ziemi¹¹.

Poetka miała nadzieję, że Rząd Tymczasowy, powstały w wyniku rewolucji lutowej 1917 roku, będzie zmierzał do zakończenia wojny przez Rosję i realizował idee wolności, głoszone przez nią w pracach poświęconych „Trzeciemu Testamentowi” (i „Trzeciej Rosji”). Poetka była przekonana, iż życie i religia rzeczywiście będą symbiozą, staną się jednym oraz że nasze poczucie obowiązku, dotykając religii, połączy się z przeczcieniem wolności, jaką obiecał ludzkości Syn Człowieczy¹².

Pojęcia „Trzecia Rosja”, „Trzeci Testament”, jakie wykoncypowała Gippius wraz z Mereżkowskim, nieodparcie kojarzą się z mitem ideologicznym „Moskwa – Trzeci Rzym”, powstałym niebawem po Soborze Florenckim (1438 r.), umocnionym przez Iwana IV Groźnego – mitem, który przetrwał do czasów panowania ostatniego cara z dynastii Romanowów¹³. Pojęcia te, kulturowo rzecz ujmując, nawiązują do faktu, że władza cara, którą Mereżkowsky odrzucili po 1905 roku, opierała się na przesłaniu Starego Testamentu (dał zresztą tego dowody Lew Tołstoj w *Wojnie i pokoju*¹⁴), co wypaczało nauczanie religii w cerkwi prawosławnej według Nowego Testamentu. Zresztą Nowy Testament w całości został przetłumaczony w Rosji dopiero w latach 30. XIX wieku w dobie panowania Mikołaja I, który po 1848 roku rozkazał wydać katechizm, w którym ustalano niezbytnie, że władza cara pochodzi od Boga. Tym samym po raz któryś z rzędu została zakwestionowana w Rosji idea wolności (i miłości).

Ów mit o Moskwie Trzecim Rzymie zainteresował w 1905 roku Włodzimierza Sołowiowa i dał pożywkę rosyjskim symbolistom do przyszłej apoteozy idei rewolucji październikowej. W 1905 roku Sołowiow, który wcześniej pokładał nadzieję na przemienienie ludzkości poprzez stworzenie sprawiedliwego świata i sprawiedliwego porządku społecznego, który realizowałby ideały chrześcijańskie¹⁵, podobnie jak symboliści rosyjscy wierzył, że zbliża się koniec starego świata oraz że dualizm harmonii boskiej i chaosu ziemskiego nie jest absolutny. Dał temu wyraz w wierszu *Panmongolizm* (Панмонголизм, 1905), w którym Messi (Jezus Chrystus) dysponuje dużą wolą mocy i wykazuje tendencje do niszczenia tego, co stworzył Bóg Ojciec. Utopizm Sołowiowa zasadza się na odrzuceniu „wiary”

11 Z. Gippius – wikipedia.org.

12 Tamże.

13 GORCZYCA, Wojciech: *Iwan IV Groźny. Portret kulturowy władcy*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2012, s. 67–81.

14 GORCZYCA, Wojciech: *Utopizmy Lwa Tołstoja. 1852–1869*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2015, s. 67.

15 ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia...* Op. cit., s. 107. Pod koniec lat 80. i na początku 90. XIX wieku filozofia religijna Mereżkowskiego zbudowana była na idei chrześcijaństwa jako religii miłości, a tym samym wolności. To połączenie miłości i wolności bardzo zbliża Mereżkowskiego do ruchu religijno-filozoficznego, jaki zapoczątkował Włodzimierz Sołowiow. Mereżkowsky odkrywał w świecie dwie nieskończoności: górną i dolną, duch i ciało, które są tożsame mistycznie. Kryło to niebezpieczeństwo herezji. Z czasem przestał pracować dla idei „Niebo na górze, niebo na dole”, według której ideał osoby polega na połączeniu cech męskich i żeńskich. *Ideal ten realizowany przez rozwój własnej osobowości [...] sfinalizowany będzie dopiero w królestwie Bożym*”. Op. cit., s. 379–382.

w Moskwę jako III Rzym i uznaniu „faktu”, że teoria owa zepsuła człowieka/Rosjanina. Za motyw przewodni swojej utopii uznaje „szarańczę” panmongolską. „Entropię bizantyjską” wprowadzającą bezruch, martwość i marazm zmienić ma energia z jej ruchem i aktywnością. *Deus ex machina* tej energii jawi się Messi. To spekulatywno-konstrukcyjne myślenie oparte jest na quasi-religijnym kulcie maski (wziętym też z kultury socjalizmu), uosobionej właśnie w Messim, który niszczy Moskwę III Rzym i wzywa roje budzących się plemion do walki o lepsze jutro¹⁶. W myśleniu Sołowiowa nowy Trzeci Czerwony Rzym (Moskwa) ma zastąpić stary Trzeci Rzym Biały (Moskwę).

W ten sposób Sołowiow zainspirował szczególnie Aleksandra Błoka i Andrzeja Bielego, którzy w swoich poematach (Błok, *Dwunastu – Двенадцать*, 1918; Biely, *Chrystus zmarłych chwstał – Христом воскрес*, 1918) wystąpili z jeszcze mocniejszym *profanum* Jezusa Chrystusa. Błok bliski był radykalnej wizji utopii, jaką stworzyli Étienne Morelli i François Babeuf uważani za prekursorów marksizmu. Spekulatywnie nawiązał do układu idealnego Rousseau, który jednak nie mówił o rewolucji, nie postulował powrotu do pierwotnego komunizmu i nie żądał zniesienia własności prywatnej¹⁷. Mesjański prometeizm Błoka multiplikował pomysł Wiaczesława Iwanowa na rewolucjonistę Prometeusza i nowego boga w nowym państwie tytana – Dionizosa-Chrystusa (tragedia Iwanowa *Prometeusz – Прометей*, 1916)¹⁸, a sięgając w przyszłość, „prometeizm industrialny” czasów socrealizmu.

Bielyj natomiast, rozumiejąc rewolucję październikową jako wyjście ratunkowe z kryzysu cywilizacji zachodniej, wprowadził Jezusa Chrystusa w kontekst chłystowstwa: „*Władysław Chodasiewicz i inni memuaryści zapamiętali jego zachowanie jako skomorocha i wytańcowywanie tragedii w berlińskich barach*”. Marina Cwietajewa pisała, iż jego [tj. Bielego – uzup. W.G.] „fokstrot” to najczystsze chłystowstwo, to nawet nie szaleństwo, tylko taniec śmierci podarowany Jezusowi Chrystusowi¹⁹.

„Fokstrot” Bielego miał niewątpliwie związek z mitologicznym utożsamianiem się pojawiającym się u chłystów, którzy dostrzegali w konkretnych ludziach bezpośrednio uwielbienie Pana Boga, z antyzachowaniem – niekiedy bluźnierczą interpretacją obrzędów kościelnych²⁰. U Bielego, podobnie jak u Błoka, doszło w ten sposób do „ubóstwienia” nowej klasy – robotników (przy okazji deprecjacji inteligencji). Bielyj zaangażował się w rozwój „kultury proletariackiej”. Prowadził wykłady z teorii literatury dla przyszłych pisarzy proletariackich, podczas gdy w Rosji tego czasu (1920 r.) tylko dwóch na pięciu dorosłych umiało czytać²¹.

16 GORCZYCA, Wojciech: *Wschodni, utopizm Włodzimierza Sołowiowa i symbolistów rosyjskich*. In: *Problemy utopii i antyutopii w literaturach słowiańskich i historii Słowian*. Red. Wojciech Gorczyca – Ivo Pospíšil. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2014, s. 174–175.

17 MIKLASZEWSKA, Justyna: *Antyutopia w literaturze Młodej Polski*. Warszawa – Wrocław – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988, s. 31.

18 GORCZYCA, Wojciech: *Brisow...* Op. cit., s. 71–93.

19 Cyt. za: AndrejBelyju.wikipedia.org.

20 USPIENSKI, Borys: *Historia i semiotyka*. Przeł. B. Żyłko. Gdańsk: słowo/ obraz/ terytoria, 1988, s. 110.

21 FIGES, Orlando: *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*. Przeł. Wł. Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo „Magnum”, 2010, s. 336–337; GORCZYCA, Wojciech: *Literatura...* Op. cit., s. 159–162.

Probolszewickie i prokomunistyczne postawy Błoka i Bielego Gippius całkowicie odrzuciła. Potwierdza to wiersz pt. *Szedł (Шел)*, napisany w maju 1918 roku. Jego walory dotyczą jedynie kwestii poznawczych i potwierdzają prawdę o rozłamie wśród rosyjskich reprezentantów sztuki w okresie popaździernikowym, o tych, którzy przyjęli nową ideologię i tworzyli zgodnie z jej założeniami²² (nie zawsze będąc przekonanym, iż niesie ona szczęśliwe jutro) oraz tych, którzy ją odrzucili i musieli wyemigrować.

Шел...

Белому и Блоку

*По торцам оледенелым,
В майский утренний мороз,
Шел, блестя хитомом белым,
Опечаленный Христос.*

*Он смотрел вдоль улиц длинных,
В стекла запертых дверей.
Он искал своих невинных
Потерявшихся детей.*

*Все – потерянные дети, –
Гневом Отчим дышат дни, –
Но вот эти, но вот эти,
Эти двое – где они?*

*Кто сирот похитил малых,
Кто их держит взаперти?
Я их знаю, Ты мне дал их,
Если отнял – возврати...*

*Покрывало в ветре билось,
Божьи волосы крутя...
Не хочу, чтоб заблудилось
Неразумное дитя...*

*В покрывале ветер свищет,
Гонит с севера мороз...
Никогда их не отыщет,
Двух потерянных – Христос²³.*

22 Np. Konstanty Trieniow w sztuce *Anna Łuczynia*. Por.: GÓRCZYCA, Wojciech: *Dramatopisarstwo Konstantego Trieniowa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990.

23 gippius.com/lib/poetry

Przywołany w wierszu Gippius Aleksander Blok (jeden „z tych dwojga”), w latach 1907–1908 wykazywał zainteresowanie ruchem narodnickim²⁴, z którego, jak wiadomo, wywodzą się eserzy. Według Grażyny Bobilewicz, Blok nawiązywał do realizmu filozoficznego Dostojewskiego, traktując rzeczywistość jako system odsyłających do filozoficznych uogólnień uniwersalnych prawd. U Dostojewskiego centralnym motywem prawosławnej utopii jest idea powrotu do ludu, powrotu do „rodzimej” gleby²⁵. Niewątpliwie w tym okresie podobnymi zainteresowaniami mogła się wykazać Zinaida Gippius, skoro program eserów zmierzał do budowy republiki demokratycznej, opartej na chłopstwie (chłopskim mirze). Przypomnijmy, że Partia Socjalistów-Rewolucjonistów powstała w 1901 roku. Program Partii zatwierdzony kilka lat później, przewidywał prowadzenie walki rewolucyjnej, w celu obalenia absolutyzmu i przekształcenia Rosji w republikę demokratyczną na zasadzie federacyjnej. Zgodnie z tradycjami narodnickimi, eserowcy przywiązywali dużą wagę do kwestii agrarnej i w ogóle cenili chłopstwo najwyżej jako siłę rewolucyjną. Ich założenia programowe przewidywały uspołecznienie wielkiej własności ziemskiej i utrzymanie wspólnot gminnych²⁶. Nasuwa to skojarzenie z koncepcją Lwa Tołstoja, u którego można obserwować podobne do narodnickich wizje sprowadzające się m.in. do stwierdzenia, że w życiu, naturze ludu rosyjskiego tkwią bogate, fizycznie żywotne, prawdziwe zasady, ziarna, które czekają tylko na możliwość swobodnego przejawiania się i samorzutnego rozwoju²⁷. Tołstoj łączył w swej koncepcji „miru” idee słowianofilskie, które miały nie dopuścić do rewolucji i narodnickie, które zabiegały o rewolucję²⁸. Czerpiący u Tołstoja siłę z pierwotnej patriarchalnej wspólnoty rodowej chłop nie miał nic wspólnego z realnymi uwarunkowaniami wspólnoty gminnej („obszcziny”), która powstała w połowie XVIII wieku, nie jako organiczny twór ludu, lecz jako sztuczna instytucja scentralizowanego państwa, ułatwiała bowiem sprawowanie kontroli nad wsią i skuteczne ściąganie podatków.

Myślenie spekulatywne Tołstoja należy odnieść do rozpadu w ruchu narodnickim, jaki miał miejsce w latach 90. XIX wieku. Pierwsza z dwóch grup uznała, że intelektualiści nie powinni narzucać masom swych idei, ponieważ człowiek pracy ma zawsze rację, aktywiści powinni osiąść na wsi i uczyć się od chłopca, a nie próbować go indoktrynować. Druga grupa przekonana, że ta metoda doprowadzi do wyrzeczenia się rewolucji, zaczęła skłaniać się ku terroryzmowi (np. próba zamachu na cara Aleksandra III). Trzecia zainteresowała się zachodnią socjaldemokracją²⁹.

W konsekwencji powstałe na bazie narodnickich idei ugrupowanie eserów Wiktora Czernowa (1873–1952), z którym po 1905 roku współpracowała Zinaida Gippius, miało istotny wpływ na kształt gabinetu politycznego Rządu Tymczasowego. Fakt, iż pro-

24 FIGES, Orlando: *Taniec...* Op. cit., s. 171–172.

25 BOBILEWICZ, Grażyna: *Symbolizm w poezji*. In: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2002, s. 85–86.

26 BAZYŁOW, Ludwik: *Historia Rosji*. T. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983, s. 411–412.

27 *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*. T. I. Wybór i przekład Andrzej Walicki. Warszawa: Książka i Wiedza 1965, s. 6 (tamże, SZCZAPOW, A. P.: *Wiejska wspólnota gminna*, s. 5–19, przeł. A. Walicka).

28 GORCZYCA, Wojciech: *Utopizmy...* Op. cit., s. 77, 84.

29 PIPES, Richard: *Rosja carów*. Przeł. Wł. Jęzewski. Warszawa: Wydawnictwo „Magnum”, 2010, s. 280–281.

gram partii eserowskiej zakładał wywłaszczenie całej ziemi obszarnej, powodował, że marksistom trudno było z nią konkurować. Dodatkowo Czernow jako minister rolnictwa w Rządzie Tymczasowym przyznał chłopom „komitetom ziemskim” prawo dysponowania ugorami i nieużytkami³⁰.

Zrażeni do Rządu Tymczasowego, którego skład uznali za „lewy” (np. Paweł Pieriewierzew, eserowiec, był ministrem sprawiedliwości, ministrem spraw wewnętrznych był eserowiec Mikołaj Awksientiew, premierem Aleksander Kiereński, związany z eserowcami. Kiereński zatrzymał tekę ministra wojny i marynarki³¹) oraz uznający rewolucję październikową za wcielenie „królestwa Antychrysta” Mereżkowsy wyjechali zimą 1919 roku z Petersburga.

Wielu eserów zasiadających w Rządzie Tymczasowym po wybuchu rewolucji październikowej zostało zamordowanych przez bolszewików, wielu zeszło do podziemia i walczyło z czerwonymi, będąc wspieranymi niekiedy przez oddziały alianckie. Wyróżniał się Borys Sawinkow, wspierany przez Francję³². Działał w eserowskim Związku Obrony Ojczyzny i Wolności, który 6 lipca 1918 roku zajął Jarosław. Eserowcy zabili wtedy wielu miejscowych bolszewików, w tym przewodniczącego Gubernialnego Komitetu Wykonawczego. Na czele walczących eserowców stanął wówczas właśnie Sawinkow³³. Wybrał jednak zły moment. Szczęśliwie dla Moskwy rebelianci nie otrzymali wsparcia oddziałów alianckich.

Francuzi pragnęli utworzyć strefę buforową z państw przygranicznych (dotyczyło to zwłaszcza Polski i Rumunii). Posunęli się nawet do uznania w sierpniu 1920 roku władzy Wrangla. Na korzyść Wrangla działała wojna polsko-bolszewicka, lecz skuteczna współpraca z rządem w Warszawie ograniczona była przez czynniki polityczne i odległości. Wrangel chciał się połączyć z Polakami i starał się utworzyć przy pomocy wszechobecnego Borysa Sawinkowa „Trzecią Armię Rosyjską” złożoną z rosyjskich uchodźców na terytorium okupowanym przez Polskę. To efemeryczne wojsko było w stanie przeprowadzić jedynie kilka wypadów na tereny przygraniczne³⁴.

30 SERVICE Robert: *Lenin. Biografia*. Przeł. M. Urbański. Warszawa: „Iskry”, 2003, s. 147, 283.

31 BAZYLOW, Ludwik: *Historia...* Op. cit., s. 492.

32 Borys Sawinkow urodził się w Charkowie w 1879 roku. Dzieciństwo spędził w Warszawie. Po dwóch latach studiów został wyrzucony z Uniwersytetu Petersburskiego i kontynuował studia w Niemczech. Po powrocie do Rosji zaangażował się w działalność o charakterze rewolucyjnym. Zesłano go na Syberię. Tutaj wstąpił do Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (tzw. eserów). Brał udział w udanym zamachu na Wiaczesława Plehwego, ministra spraw wewnętrznych (zamach miał miejsce latem 1904 roku). Został aresztowany, ale zbiegł. Zniechęcony do bezpośredniej działalności terrorystycznej wyjechał do Francji. Tutaj zaprzyjaźnił się z małżeństwem Mereżkowskich. Kiedy w Rosji wybuchła rewolucja lutowa 1917 roku, Sawinkow powrócił do St. Petersburga, dostrzegając szanse odzyskania swej pozycji. Sawinkow objął funkcję komisarza 7 Armii, a następnie Frontu Południowo-Wschodniego. Po objęciu funkcji głównodowodzącego armii przez gen. Kornilowa w sierpniu 1917 roku Sawinkow po buncie oddziałów gen. Kornilowa i jego aresztowaniu, był lojalny wobec władz, za co został mianowany gubernatorem Piotrogradu. Bolszewicki zamach stanu Lenina doprowadził do tego, że Sawinkow został jednym z głównych wrogów nowej władzy. Sawinkow i eserów w Polsce zlikwidował ostatecznie Witos. Cyt. za: BULIŃSKI, Robert: *Borys Sawinkow – „król terroru” i sojusznik Piłsudskiego*. jpilsudski.org/artykuly.../2410-borys-sawinkow-krol-terroru-i-sojusznik-pilsudskiego.

33 MAVDSLEY, Evan: *Wojna domowa w Rosji. 1917–1920*. Przeł. M. Popławska. Warszawa: „Bellona”, 2010, s. 75.

34 Tamże, s. 333–334.

Sawinkow rozważał możliwości przeprowadzenia zamachów na Lenina i Trockiego. W sytuacji, kiedy czekiści zidentyfikowali jego zamierzenia, zbiegł. Szukał wsparcia u Czechów, Francuzów, Brytyjczyków – rozmawiał nawet z Benito Mussolinim. W styczniu 1920 roku przybył do Warszawy i spotkał się z Józefem Piłsudskim, który wykorzystywał wówczas wojnę domową toczącą się w Rosji między bolszewikami i „białymi” do wzmocnienia pozycji państwa polskiego, licząc jednocześnie na wykrwawienie się obu stron konfliktu³⁵. Uznał bowiem, że zarówno jedni jak i drudzy stanowią w równym stopniu zagrożenie dla polskiej niepodległości. W takiej sytuacji przyjazd Sawinkowa umożliwił mu propagandowe rozegranie konfliktu polsko-rosyjskiego jako starcia z komunistami, a nie z państwem rosyjskim. W osobie Sawinkowa Piłsudski zyskał sojusznika, który reprezentował koncepcję tzw. Trzeciej Rosji³⁶. Naczelný Wódz nie musiał się w związku z tym tłumaczyć z braku porozumienia z „białymi” generałami, popieranymi przez Francję i Wielką Brytanię. Zawarł porozumienie z Sawinkowem (w perspektywie rozwoju idei federacyjnej), polegające na wyrzeczeniu się przez Polskę granic z 1772 roku, czyli sprzed I rozbioru, zaś Rosję granic z 1914 roku. Przyszłość Litwy i Białorusi miała być rozstrzygnięta w wyniku plebiscytu, zaś Ukraina została potraktowana jako niezawisłe państwo. Rosja (Trzecia Rosja) jako wielka republika federacyjna miała żyć w przyjaźni z „silną i wielką Polską”³⁷.

Warunki umowy spotkały się z negatywnym przyjęciem ze strony większej części „białej emigracji rosyjskiej”. Sawinkow mimo to zorganizował w Warszawie Rosyjski Komitet Polityczny, w skład którego weszli Mereżkowscy. Organem prasowym była gazeta „Wolność” („Свобода”) przemianowana na „Za Wolność” („За свободу”). Komitet rozwinął głównie działalność propagandową³⁸.

Koncepcja „Trzeciej Rosji”, jaką reprezentował Sawinkow, odpowiadała wizji „trzeciej siły”, z którą występowała wówczas Zinaida Gippius. Według poetki, „biali generałowie byli przeżytkiem”. Tylko Polska walczyła z bolszewikami. Powinniśmy stać u boku Polski – twierdziła, razem, do końca³⁹. Według Gippius, w czasie wojny polsko-bolszewickiej Piłsudski, którego nazywała „mądrym milczkiem”, odchodził od ideałów lewicowych, partii „dołów” (PPS). Opierał się przede wszystkim na armii, w której miał bardzo mocne wsparcie, oczarował ją osobistym urokiem.

W *Dzienniku Warszawskim* poetka wspomina o porozumieniu Sawinkowa, z którym znała się 15 lat, z Piłsudskim (o punkcie, że Polska będzie sprzyjać obaleniu władzy bolszewików w ciągu 20. roku)⁴⁰. Pobyt Zinaidy Gippius w Warszawie (lipiec – październik 1920 roku) to gorączkowe przeżywanie sytuacji i zdarzeń związanych z nadziejami na zorganizowanie Trzeciej Armii i twardymi faktami wojny polsko-bolszewickiej. Długo oczekiwany przez Mereżkowskich Sawinkow przyjechał spóźniony z Paryża i przeprowadził rozmowę z Piłsudskim, z której wynikało, że sprawa Trzeciej Armii nie jest problemem węzłowym

35 BULIŃSKI, Robert: *Borys Sawinkow...* Op. cit.

36 Tamże.

37 Tamże.

38 Tamże.

39 GIPPIUS, Zinaida: *Warszawskij dnevnik (1920–1921)*, s. 90 – gippius.com/doc/memory/varshavsky-dnevnik.html.

40 Tamże, s. 91.

dla Naczelnika Państwa. Gippius podkreśla, iż w Warszawie zabrakło z ich strony choćby jakichkolwiek rozumnych działań oraz, co istotne, pieniędzy na organizację armii⁴¹.

Wnioski Gippius związane z jej pobytom w Warszawie są dwa. Pierwszy dotyczy postaci Sawinkowa, drugi, zawarcia przez Polskę pokoju (ściślej zawieszenia broni) z bolszewikami. Poetka powtarza wielokrotnie, iż wstydzi się bardzo tego, że tak się mogła pomylić co do Sawinkowa. Według niej, Sawinkow jest pustym człowiekiem, niczego sobą nie reprezentuje. Mimo to swoimi rękoma wciągnęła Dimę (tj. Mereżkowskiego) w ten oszukańczy proceder⁴². Jak relacjonuje, na spotkaniu z Polakami Sawinkow mówił o pokoju (zawieszeniu broni w Mińsku 12 października 1920 r.) zawartym przez Polskę z bolszewikami. Chwalił pokój zawarty przez kraj (tj. Polskę – uzup. W.G.), który odniósł sukces. Według Gippius, niezrozumiałym pozostaje fakt, iż po sławnym „cudzie nad Wisłą” Polacy prosili stronę rosyjską o zawieszenie broni, że po owym sławetnym „cudzie” bolszewicy byli bardziej zgodni i wkrótce (nie bez skandali, szyderstw i drwin) zawieszenie zostało w Mińsku podpisane. Uznaje, że zawieszenie broni, rozumiane przez nią jako uznanie władzy bolszewików przez stronę polską, było podstawową przyczyną jej wyjazdu z Warszawy (20 października 1920 r.).

Oceny Gippius dotyczące zawieszenia broni w Mińsku tylko w niewielkiej części odpowiadają prawdzie historii. Przecież Rosja bolszewicka w wyniku „cudu nad Wisłą” została odepchnięta od serca Europy, a Polska utrwaliła swą obecność na jej mapie. Zanim podpisano zawieszenie broni, Piłsudski umożliwił oddziałom białogwardyjskim generała Peremykina wspólną akcję z siłami ukraińskimi. Te pierwsze miały połączyć się z gen. Wranglem na Krymie i odbudować szeroki front przeciw bolszewikom. Ukraińcy zaś podjąć mieli kolejną próbę wyparcia komunistów i zakorzenienia własnej administracji. Zawarte 12 października 1920 roku zawieszenie broni w Mińsku, które miało wejść w życie sześć dni później, wykluczyło polską pomoc i zaangażowanie. W ostatnich dniach wojny Piłsudski wydał jednak rozkazy do marszu na Wschód. Liczył na to, że nabytki potwierdzone zostaną w toku rokowań pokojowych w Rydze⁴³. Stało się inaczej, a to na skutek polityki przewodniczącego delegacji polskiej, posła Jana Dąbskiego, dla którego wyrocznią był Stanisław Grabski. Mimo słabości bolszewików obaj zgodzili się na oddanie Mińska, chociaż Lenin gotów był na pozostawienie go w polskich rękach. Polityczne różnice zdań, a właściwie dywersja politycznych przeciwników koncepcji federacyjnej Piłsudskiego, przyniosły opłakane skutki. Jednym z postanowień pokoju ryskiego (18 marca 1921 r.) był nakaz rozwiązania oddziałów ukraińskich, białorusyjskich i białoruskich, a nawet wydalenie politycznych przywódców, takich jak Petlura i Sawinkow⁴⁴.

Myśl Zinaidy Gippius o tworzeniu „trzeciej siły” u boku Polski i walkę z bolszewikami przy jej udziale aż do zwycięstwa można zakwalifikować w początkowej fazie jej realizacji do utopii prospektywnej i rewolucyjnej zarazem, która w fazie końcowej przeradza

41 Tamże, s. 124.

42 Tamże, s. 132.

43 CISEK, Janusz: *Piłsudski*. Warszawa: „Świat Książki”, 2007, s. 186–187.

44 Tamże, s. 187.

się w utopię destrukcyjną⁴⁵. Podstawą takiej kwalifikacji jest fakt, iż Gippius stawia Polskę jako przykład kraju walczącego z zagrażającymi jej „siłami Antychrysta” o wolność. W sytuacji, kiedy „biali generałowie” stali się przeżytkiem, należy szukać świeżych sił zdecydowanie przeciwstawiających się komunizmowi i przy ich pomocy budować najpierw Trzecią Armię („trzecią siłę”), później „Trzecią Rosję” a w niej „Trzeci Testament”. Owa zacna intencja zostaje jednak skażona dwoma czynnikami: rewolucyjnością i typową dla modernizmu skłonnością do opisywania teorii społecznych, opartych na myślowych projektach idealnych ustrojów i państw, któremu towarzyszył powolny upadek tronów i ustroju monarchicznego⁴⁶ (było to charakterystyczne dla literatury rosyjskiej).

W sensie etyczno-politycznym element rewolucyjny utopii Gippius i Mereżkowskiego jest nie do przyjęcia. Kontakt z Sawinkowem, socjalistą-rewolucjonistą i terrorystą, który był znajomym Piłsudskiego, może implikować sąd, że Józef Piłsudski, który w okresie studiów w Charkowie zetknął się z działaniami „Narodnej Woli” i był za to przez władze uczelni ukarany z zagrożeniem wydalenia z uczelni, brał udział wraz z bratem Bronisławem w spisku na życie cara Aleksandra III. Piłsudskiego i jego brata wciągnięto w spisek frakcji terrorystycznej „Narodnej Woli” – frakcji, która posiadała dwóch przywódców, Aleksandra Uljanowa, brata Lenina oraz starszego gimnazjalnego kolegę Piłsudskiego, Józefa Łukaszewicza⁴⁷.

Należy podkreślić, iż Piłsudski w stosunku do terrorystycznych organizacji rosyjskich i ich filozofii wykazywał daleko idącą ostrożność. Nie odpowiadała mu ani charakterystyczna dla Wschodu demonizacja osoby cara, ani tym bardziej taktyka terroru. Dla Piłsudskiego idee socjalizmu były wehikułem umożliwiającym mobilizację społeczną i naprawianie niedostatków powstania styczniowego 1863 roku. Chodziło mu o uaktywnienie wszystkich warstw społecznych w przyszłym powstaniu. Socjalizm był dla Piłsudskiego ważnym doświadczeniem, ale przede wszystkim drogą umożliwiającą mu odzyskanie niepodległości⁴⁸.

Gippius zbyt dosłownie odniosła doświadczenia Piłsudskiego związane z okresem studiów w Charkowie oraz rzekomym udziałem w spisku na życie cara Aleksandra III do sytuacji tworzenia „trzeciej siły” przy udziale super terrorysty Borysa Sawinkowa. W ten sposób talent polityczny Piłsudskiego został potraktowany przez nią powierzchownie. Poetka jakby nie zauważała faktu, że Piłsudski walczył przede wszystkim o wolność Polski, a kontakty z Sawinkowem traktował jako problem zupełnie drugorzędny. Stąd też pretensjonalny styl wypowiedzi Gippius dotyczący podpisania rozbrojenia 12 października 1920 roku i bezpodstawny zarzut czyniony Polsce, jakoby uległa bolszewikom.

Utopia polityczna, religijna i społeczna Zinaidy Gippius i jej męża Dymitra Mereżkowskiego oparta jest na elemencie spekulatywno-konstrukcyjnym i nie bierze pod uwagę kilku kardynalnie ważnych czynników mogących „urealnić” proces budowy projektów ustroju przyszłej Trzeciej Rosji. Jeśli chodzi o czynnik prawny, to opiera się ona na omni-

45 GÓRCZYCA, Wojciech: *Utopia jako problem cywilizacyjny*. In: *Problemy utopii...* Op. cit., s. 7–11.

46 Tamże, s. 9.

47 CISEK, Janusz: *Piłsudski*. Op. cit., s. 21–22.

48 Tamże, s. 21, 186.

potencji wyrażającej się w mechanicznej legalizacji życia społecznego na rzecz prawa państwowego⁴⁹. Eksponowanie warstwy chłopskiej i pojęcia „miru chłopskiego”, „wspólnoty gminnej”, która według Borysa Cziczierina, była instytucją utrudniającą normalne funkcjonowanie praw ekonomii politycznej i wyłączającą chłopstwo spod ogólnej jurysdykcji państwowej, to wielki błąd Gippius i jej męża. „Wspólnota gminna”, podkreśla Cziczierin, była jednocześnie największą przeszkodą w europeizacji Rosji⁵⁰. Dodam, że chłop, jeśli chodzi o własność prywatną, nie byłby osobą wolną (w sensie jej dysponowania) w państwie eserów.

Brak wolności w tym zakresie, to brak miłości. Relację wolność – miłość eksponują, co podkreślałem, w swojej wizji Trzeciego Testamentu Mereżkowsy. Założenie, iż życie i religia rzeczywiście będą symbiozą, staną się jednym oraz że nasze poczucie obowiązku, dotycząc religii, połączy się z przeczuciem wolności, jaką obiecał ludzkości Syn Człowieczy, trudno uznać za zasadne, biorąc pod uwagę fakt, że Mereżkowsy nie nawiązują w ogóle do formuły *Filioque* – charakterystycznej dla Kościoła katolickiego. Jak wiadomo Cerkiew prawosławna odrzuca „przez” (Duch Święty pochodzi od Ojca przez Syna), co decyduje o bezpośrednim pochodzeniu Ducha Świętego od Boga. W tej sytuacji założenie Mereżkowskich trzeba uznać za rodzaj „pobożnego życzenia” i odnieść je do ustalenia Orygenesesa, że w porządku łaski człowiek nie może być wolnym, gdyż jego wolność jako funkcja obrazu Bożego jest zgodna z Bożą wolnością⁵¹.

Poetycki geniusz Zinaidy Gippius i niezła znajomość historii Polski nie szła w parze z usiłowaniem stworzenia projektu ustroju Trzeciej Rosji. Na plus można jej zapisać to, że odrzuciła idee Starego Testamentu, sankcjonujące władzę cara. Próba stworzenia Trzeciego Testamentu bez wykorzystania m. in. formuły *Filioque* musiała ponieść porażkę. Było to niemożliwe choćby z tego względu, że koncepcja chłopskiego „miru” determinująca polityczno-administracyjny kształt Trzeciej Rosji nie miała wiele wspólnego z cywilizacją personalistyczną, w której kryterium i dobrem wspólnym jest realny i konkretny człowiek – OSOBA.

Bibliografia

Teksty źródłowe

BRIUSOW, Walerij: Z. Gippius (scanpoetry.ru/poety/9185) – dostęp: 20. 12. 2017 r.

GIPPIUS, Zinaida: *Warszawskij dnewnik (1920–1921)*. gippius.com/doc/memory/varshavsky-dnewnik.html – dostęp: 10. 12. 2017 r.

GIPPIUS, Zinaida: *Żeltoe okno, Szet* (gippius.com/lib/poety) – dostęp: 18. 12. 2017 r.

49 GORCZYCA, Wojciech: *Pułapki polityczne utopizmu Lwa Tolstoja w Wojnie i pokoju*. In: *Problemy utopii...* Op. cit., s. 148.

50 GORCZYCA, Wojciech: *Utopizmy...* Op. cit., s. 76.

51 GORCZYCA, Wojciech: *Literatura...* Op. cit., s. 41.

Monografie, artykuły

- BAZYLOW, Ludwik: *Historia Rosji*. T. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.
- BOBILEWICZ, Grażyna: *Symbolizm w poezji*. In: *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Red. A. Drawicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2002.
- CISEK, Janusz: *Piłsudski*. Warszawa: „Świat Książki”, 2007.
- FIGES, Orlando: *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*. Przeł. Wł. Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo „Magnum”, 2010.
- Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*. T. I. Wybór i przekład Andrzej Walicki. Warszawa: Książka i Wiedza, 1965, s. 6 (tamże, SZCZAPOW, A. P.: *Wiejska wspólnota gminna*, przeł. A. Walicka, s. 5–19).
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Dramatopisarstwo Konstantego Trieniowa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Mariny Cwietajewej myśli o Innym*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2004.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Briusow * Iwanow * Gumilow. Prawdy o micie, symbolu i historii*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2007.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Iwan IV Groźny. Portret kulturowy władcy*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2012.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Pałapki polityczne utopizmu Lwa Tolstoja w Wojnie i pokoju*. In: *Problemy utopii i antyutopii w literaturach słowiańskich i historii Słowian*. Red. Wojciech Górczyca – Ivo Pospíšil. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2014, s. 147–166.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Utopia jako problem cywilizacyjny*. In: *Problemy utopii i antyutopii w literaturach słowiańskich i historii Słowian*. Red. Wojciech Górczyca – Ivo Pospíšil. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2014, s. 7–11.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Wschodni, utopizm Włodzimierza Solowiowa i symbolistów rosyjskich*. In: *Problemy utopii i antyutopii w literaturach słowiańskich i historii Słowian*. Red. Wojciech Górczyca – I. Pospíšil. Bielsko-Biała, 2014.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Utopizmy Lwa Tolstoja. 1852–1869*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2015.
- GÓRCZYCA, Wojciech: *Literatura rosyjska. Aspekty kulturowe*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2016.
- LURKER, Manfred: *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*. Przeł. R. Wojnakowski. Kraków: Wydawnictwo „Znak”, 1994.
- ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*. Przeł. H. Paprocki. Kęty: Wydawnictwo „Antyk”, 2000.
- MAVDSLEY, Evan: *Wojna domowa w Rosji. 1917–1920*. Przeł. M. Popławska. Warszawa: „Bellona”, 2010.
- MIKLASZEWSKA, Justyna: *Antyutopia w literaturze Młodej Polski*. Warszawa – Wrocław – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- PIPES, Richard: *Rosja carów*. Przeł. Wł. Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo „Magnum”, 2010.
- RZEPIŃSKA, Maria: *Siedem wieków malarstwa europejskiego*. Warszawa – Wrocław – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- SERVICE, Robert: *Lenin. Biografia*. Przeł. M. Urbański. Warszawa: „Iskry”, 2003.

ŚLÓSARSKA, Joanna: *Studia z poetyki antropologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”, 2004.

USPIENSKI, Borys: *Historia i semiotyka*. Przeł. B. Żyłko. Gdańsk: słowo/ obraz/ terytoria, 1988, s. 110.

Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór i przekład Andrzej Walicki. T. I. Warszawa, Książka i Wiedza 1965, s. 6 (tamże, SZCZAPOW, A. P.: *Wiejska wspólnota gminna*, przeł. A. Walicka, s. 5–19).

Źródła internetowe

Robert Buliński, Borys Sawinkow – „król terroru” i sojusznik Piłsudskiego. jpilsudski.org/artykuly.../2410-borys-sawinkow-krol-terroru-i-sojusznik-pilsudskiego – dostęp: 21. 12. 2017 r.

Z. Gippius wikipedia.org. – dostęp: 29. 12. 2017 r.

AndrzejBelyjru.wikipedia.org. – dostęp: 30. 12. 2017 r.

Wojciech Gorczyca, profesor emeritus

ul. Bratnia 35B, 43-354 Czaniec, Polsko
wgorczyca@ath.bielsko.pl

